

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

«ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ» ԺԲ. ԴԱՐՈՒՄ
ԵՒ ՆՐԱ ԱԿԱՆԱԻՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻԶ՝
ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ

Գրեց՝
ԷՐՆԱՏ ՍՈՒՏՏՆԵՐ*

ԺԲ. դարում Մերձաւոր Արեւելիւմ տեղի էր ունենում մի նոր կարգաւորում: Բիւզանդական կայսրութիւնը վերածնունդ էր ապրում Կոմնենների իշխանութեան տակ: Երբք աւանաւոր կայսրեր, որոնք միասնաբար իշխեցին ամբողջ մի հարիւրամեակի ընթացքում (1081-1180), չվարանցին նոր եւ մասնաւորապէս Արեւմուտքից եկող մշակութային հոսանքներն ընդունելու, եւ կայսրութեանը վերստին ապահովելու մեծ պետութեան դիրք (1): Սիցիլիայում եւ հարաւային Իտալիայում արդէն ԺԱ. դարում հաստատուել էին Նորմանները. նրանք ձգտում էին իշխանութիւնը ընդարձակել դէպի Միջերկրականի արեւելեան ափերը: Հակառակ այն իրողութեան, որ Կոմնեն կայսրերը կարողացան վարպետօրէն կանխել Նորմաններից սպառնացող վտանգը, սակայն չկարողացան արգելիլ ինքն իր բիւզանդական կայսրութեան համանի սահմաններից ներս լատինական իշխանութիւնների ստեղծմանը, երբ դէպի արեւելք սկիզբ առին խաչակրաց արշաւանքները: Անատոլիայում, կայսրութեան երբեմնի նահանգները գտնուում էին Իկոնիոյ սելջուկ սուլթանութեան իշխանութեան տակ: Ինչպէս Նորմանները, նոյնպէս եւ Թուրքերը ցանկանում էին տիրանալ Կոստանդնուպոլսոյ թագին: ԺԱ. դարի ընթացքում հայերն կորցրել էին իրենց քաղաքական անկախութիւնը: Նրանց բուն երկիրը ԺԲ. դարում ընկել էր քրքական տիրապետութեան տակ: Հայերն ու Հայ

Եկեղեցին Կոստանդնուպոլսոյ օրթոտոքս կայսրերից նուազ չտառապեցին, քան հետագայում նրանց հետեւող իսլամ թուրքերից: Երբ Կոմնեններն Բիւզանդիան առաջնորդում են ծաղկման մի նոր հանգրուանի, հայերն էլ իրենց հերթին են կարողանում ապրել որոշակի վերագարթօնք: Այն՝ տեղի է ունենում ոչ թէ իրենց պապեանական հողում, այլ այդտեղից հարաւ-արեւմուտք գտնուող՝ Կիլիկիայում, որտեղ հայկական իշխանական տներին յաջողում է ստեղծելու սեպհական իշխանութիւն, եւ որի հովանու տակ համախմբւում են ընկնում հիւսիս-արեւելքից ժողովրդական լայն հոսանքներ: Այս նորակազմ իշխանութիւնը 1199-ին արդէն այնքան էր զօրացել, որ նրա իշխանաւորը արժանանում է թագաւորական թագի: Այսպէս կոչուած՝ Փոքր Հայոց (Kleinarmenien) թագաւորութիւնը գոյատեւելու էր մինչեւ 1375 թուականը: «ԺԲ. դարի ասորական վերածնունդի» ժամանակ, ոչ քաղաքական, այլ պարզապէս մշակութային բնոյթի ծաղկման մի շրջան են ապրում նաեւ ասորիները, որոնք ոչ միայն սահմանակցում, այլ ստուար թուով ապրում էին հէնց Կիլիկիան Հայաստանում:

Մերձաւոր Արեւելքի այդ ծաղկող աշխարհի Քրիստոնեաները պատկանում էին հինգ եկեղեցիների. Բիւզանդական Օրթոտոքս, Արեւմտեան Լատին, Մարոնիտ, Հայ եւ Ասորի: Մեր դաւանագիտութեան մէջ վերջին այս երկու եկեղեցիները կոչւում են «միաբնակ», սակայն նրանց

Մանուկի
«ջանքը մահմետականության դեմ
յարուցումը բանակոուի բուռնագրածման
հարցով: Նա փորձում է բրիտանաց
դարձած մահմետականների հրաժարման

բանաձևը այնքան փոխել, որ ուղղակի կերպով չնգովուի Մուհամմեդի դաւանած Աստուածը»:

Խաչակիրների յարաբերութիւններն օրթոտոքս յոյների հետ սկսում են հետզհետէ սրուել, ոչ միայն գոյութիւն ունեցող ֆաղափական հակասութիւնների պատճառով, այլ նաեւ այն բանի համար, որ խաչակիրներն լատինական ֆաղափները շուտով վերածում են եպիսկոպոսանիստ առաջնորդութիւնների: Նրանք յարաբերութիւններ են մշակում նաեւ արեւելեան միւս եկեղեցիների հետ: Մարոնիտները միանում են նրանց (9): Ասորի եկեղեցու հետ լատինների ունեցած յարաբերութիւններն ընդհանուր առմամբ բարեկամական էին (10): Հայոց Գրիգոր Գ. կաթողիկոսը (1113-1116), որը հայրապետական Աթոռը Ծովփից Հոռմկլայ է տեղափոխում, իր մասնակցութիւնն է բերում Լատինների կողմից գումարուած եկեղեցական ժողովներին (11):

Գրիգորի կրտսեր եղբայր Ներսէսը, եպիսկոպոս 1135ից եւ կաթողիկոսի ամենակարեւոր գործակիցն ու վերջապէս նրա յաջորդը (1166-1173), որը իր ունեցած աստուածաբանական բարձր կրթութեան համար ստացել է «Շնորհալի» անունը, իր ստեղծագործութիւններում առաջ է քաշում եկեղեցիների միութեան հարցը. գրութիւններ, որոնք արդարօրէն կարող են դասուել դասական էկումենիկ գրականութեան շարքին (12):

Ինչպէս նրա կաթողիկոսական Աթոռ բարձրանալու առիթով հրապարակած Թուղթ Ընդհանրականն է վկայում, Ներսէսն եկեղեցական բարեփոխումներով հետաքրքրուած ժամանակի բարձրաստիճան այն հոգեւորականն էր, որը հզօրացող Կիլիկիայում, որտեղ արդէն ոմանք ընդունուած չափերն էլ գերազանցել էին, պաշտպանում էր այն տեսակետը, թէ

առօրեայ տաղտուկներում պէտք չէ մոռացութեան ենթարկուեն յաւիտեանական արժէքները (13): Սոյն գաղափարականը լոկ նուիրագործուած երբեմնի արժէքների սրումով նա չէր իրականացնում, այլ փորձում էր վեր հանել դրանց իսկական իմաստը: Լսելի դառնալու համար պէտք չուներ սովորական աւանդութիւններն քմրկահարելու, այլ նա դրանք օգտագործում էր հիմնաւորելու իր բարեկրօնական ծրագրերը: Այս առումով, բնական ոգին նրա մօտ վերածուած է ինքնընտրեալ հասկանալի մի երեւոյթի, եւ նա բաժանում է նոյնիսկ նշմարիտն ու իրականը նախ անհրաժեշտ կերպով ասուելիք, իսկ միւս կողմից՝ գուցէ օրինաւոր եւ յանձնարարելի, բայց ոչ պարտադիր խօսքի մէջ:

1165ին Գրիգոր Գ. Պաշկաւունի կաթողիկոսի հրամանով Ներսէսը խմբագրում է յոյներին ուղղուած դաւանական մի թուղթ (14): Այդտեղ նա խօսում է Բանն Աստուծոյ Մարդեղութեան մասին, իբրեւ «միացում» երկու բնութիւնների. սոյնը ներկայացնում է նա այնպիսի ձեւով, որ յոյների համար յստակ է դառնում, թէ հայերն յաւելում կամ փոփոխում չեն մտցնում Քրիստոսի Աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ: Նա Յիսուս Քրիստոսին դաւանում է իբրեւ մէկ Անձ՝ աստուածային եւ մարդկային բնութիւններով, եւ սոյնը բացատրում է նա այնպիսի խօսքերով, որոնք յոյներին ցոյց են տալիս, թէ նրանց դաւանանքը չի տարբերում հայկական աւանդութիւնից: Ներսէսն հաստատում է.

«Եթէ մի բնութիւնն վասն անբաժանելի եւ անբաժանելի միաւորութեանն ասի եւ ոչ վասն շփոթման, եւ երկու բնութիւնն՝ վասն անշփոթ եւ անալլալիլին լինելոյ եւ ոչ վասն բաժանման, երկափանչիրքն ի սահմանի են ուղղափառութեան» (15):

Նկատի ունենալով այն աւանդութիւններն ու ծիսական սովորութիւնները, որոնք տարբերում են յունականից, դաւանական թղթի վերջաւորութեան Ներսէս խաղաղասիրական ոգով յոյներին բացատրում է, թէ դրանք Հայ եկեղեցում ինչպէս են ըմբռնում, եւ ամենայն համբերութեամբ ուղղում՝ գոյութիւն ունեցող բոլոր քրիստոնէականները:

Այս բացատրութիւնը Կոստանդնուպոլսում թողնում է մեծ տպաւորութիւն: Մանուէլ Կայսրը, որի մօտ միութենական բանակցութիւնների էին եկել Ալեքսանդր Գ. պապի ուղարկած ներկայացուցիչները (16), 1167ին պատգամաւորներ է առաւում Հռոմկլա, խնդրելով Գրիգոր Գ. Կաթողիկոսին, որ Ներսէսը կայսրութեան մայրաքաղաք գալ մասնակցելու համար միութենական բանակցութիւններին: Այդ ընթացքում արդէն Գրիգոր Կաթողիկոսը վախճանուել էր, եւ նրան յաջորդել էր Ներսէսը: Նորընտիր Կաթողիկոսը Մանուէլ կայսեր առաջած մի թղթով (17) առաջարկում է, որ հայերի եւ յոյների միջեւ միութենական բանակցութիւնները տեղի ունենան Հռոմկլայում: Սոյն գրութեամբ Ներսէսը ողջունում է կայսեր, պատրաստ գտնուելու եւ գործակցելու համար էմմանուէլի հետ:

«Քանզի ծանոյց մեզ գորութիւն բանիս ոչ միայն անուանակցութեան եւ աթոռակալութեան, այլ եւ գործակցութեան նշմարիտն էմմանուէլի արժանաւորիլ ձեզ, այն որ հարիւրոցն ոչխարաց եւ դրամիցն տասանց էջ ի խնդիր նուագութեանցն լուման եւ զմիջնորմն ցանկոյն քակեաց, եւ արար զերկոսեանն մի արեամբ խաչին իւրոյ, ըստ այսմ եւ դուք հանդերձեալ էք գանուանակցութիւնդ եւ զաթոռակալութիւնդ ոչ միայն օրինակաւ կոչել, այլ եւ արդեամբք եւ նշմարտութեամբ» (18):

Երկու աւանդութիւններն էլ ծառայում են միեւնոյն նպատակի՝ հասնելու եկեղեցու միութեան, Նոր Սիոնի որդիների եւ դուստրերի խաղաղութեան, ինչպէս նաեւ Սուրբ Երրորդութեան միաձայն փառաբանութեան, որը կարող է իրականանալ ոչ թէ կայսերական ոյժի պարտադրումով, այլ միայն Քրիստոսի սիրով: Քանի որ աւելի քան 700 տարուայ բաժանման ընթացքում կուտակուած կրքերը կարելի է մեղմացնել միայն մեծ համբերութեամբ: Իրրեւ փաստացի ապացոյց բարի ցանկութեան նախ թող կայսրը հայերին խաղաղութիւն պարգեւի կայսրութեան սահմաններում, ու հրամայի յոյն եկեղեցականութեանն ու ժողովրդին, որ վերջ գտնեն հայերի դէմ մղուած դաւանական մոլեռանդութիւններն ու բռնութիւնները: այլադաւան (ոչ օրթոտոքսները), որոնք արդէն իսկ հալածուում են ոչ քրիստոնեաներից, գոնէ քիզանդական կայսրութեան մէջ պետք է եմբարկուեն աւելորդ նեղութեանց, այն էլ ուղղակի յոյներից: Արեւելիցիներին խորանների, խաչերի ու եկեղեցականների դէմ կատարուած մոլեգին ոտնձգութիւնները (19): Ոչ թէ ոյժը, այլ սէրն ու համակրանքն են մարդկանց իրար մօտեցնում:

Սակայն աւելի կարեւորն այն է, որ կայսրը պարտի հրամայել եկեղեցիներին առ Սատուած, որպէս զի Սատուած ծոյ օգնութեամբ միութեան գործը յաջողութեամբ պսակուի: Ինքը, Ներսէսը, անձնապէս հրահանգել է երկրի բոլոր հայ եկեղեցիներին առ Սատուած աղօթելու, որպէս զի Սատուած իրար հետ միացնի Նոր Սիոնի որդիներին ու դստրերին: Կայսրը եկեղեցու միութեան նկատմամբ

իր ցուցաբերած հետաքրքրության համար պարտական է Աստուծոյ ողորմածութեանը: Եթէ պատահի, որ երեսն գայ մի մարգարէ, նա Աստուծոյ անունով պիտի յայտարարի, թէ Քրիստոնեաները, որոնք իրենց Փրկչից կորուստից փրկուելով առաջնորդուել են դէպի միութեան, այժմ, Աստուծոյ քարկութեամբ են իրար մօտեցնալու, քանի որ նրանք փոխանակ իրար սիրելու, իրարից բաժանում են: Նրանք մատնուած են Քրիստոսի թշնամիների սրին, մինչեւ որ նորից վերադառնան քրիստոսաւանդ սիրոյ պատուիրանին եւ կաթողիկէ ու առաքելական մէկ եկեղեցուն:

Ներսէսը տեղեկացել է այն մասին, որ Հռոմի պատգամաւորները միութեանական բանակցութիւններ են վարում կայսերական եկեղեցու հետ, եւ նա կայսեր կարող է հաւաստիացնել, որ հայերն էլ իրենց հերթին Հռոմկլայում եկեղեցական բանակցութիւններ են վարում ասորիների նորընտիր պատրիարքի (20) հետ: Պարզապէս նա ցանկանում է կայսեր դիմել հետեւեալ խնդրամբով.

«Այլ եւ գայս եւս հայցեմք ի ներող քաղցրութենէ ձերմէ, զի թէ տնօրինեսցէ Աստուած խօսել մեզ առ միմեանս, մի՛ եղիցի որպէս տեսան առ ծառայս եւ ծառայից առ տեսարս. զի դուք գմբն պակասութիւն դնէք մեր առաջի, եւ մեք ոչ համարձակիմք ի ձերոց ինչ՝ յորոց գայթակղիմք, ծանուցանել ձեզ. եւ այս մարմնաւորաց է օրէն եւ ոչ հոգեւորաց, զի թէպէտ եւ ի նիւթականացս զբարձրագոյնն ունիք ամենայնիւ, եւ յիմաստութիւն առաւելեալ քան զքմաս, այլ աննիւթական շնորհաւն մի են հաւատացեալք ի Քրիստոս՝ մեծամեծ եւ փոքունք, ըստ Պաղոսի» (21):

Եթէ Աստուծոյ ողորմածութիւնը թոյլ տայ արտայայտուելու, ուստի՝ Քրիստոս է հիմքը այս միութեան, իսկ առաքելները,

մարգարէներն ու եկեղեցու հայրերի գրութիւնները՝ դատաւորներ.

«Եւ քննութիւն ոչ հակառակութեամբ եւ անօգուտ բանակոտութեամբ՝ որպէս մինչեւ ցայժմ, յորոց ոչինչ օգտեցաւ եկեղեցի այսօր ժամանակ, այլ մանաւանդ վնասեցաւ իսկ, այլ եկեղեցի հեզութեամբ եւ հանդարտութեամբ, եւ զրեռն իրերաց բառնալով եւ գտկարութիւն տկարաց բժշկելով՝ ըստ հրամանի Առաքելոյն, զի որ յաղագս հակառակին յաղթելոյ խօսեսցի զբանն, որպէս զի փառս որսացէ ի մարդկանէ իրրեւ զյաղթող, վաճառական է այնպիսի բանին Աստուծոյ՝ եւ ոչ սպասաւոր, եւ հարկանող վիրաւորեալ անդամոցն Քրիստոսի՝ եւ ոչ պատող» (22):

Այնտեղ որտեղ պակասներ կան, պէտք է լրացուեն ապաքինող միջոցների փոխադարձ մատակարարմամբ, բայց միաժամանակ պէտք է այն մասին իմանան, որ դեղն երբեմն լեղի է լինում: Նաեւ այն դէպքում, մատուցուած դեղը պէտք չէ մերժուի, երբ տուեալ մատուցողը մեղաւոր է, որովհետեւ յանախ հօգորներն էլ կարիք ունեն թոյլերի:

Նամակին կցուած դաւանութեան քրթում (23) Ներսէսը զարգացնում է նորից այն տեսակետը, որ յոյների եւ հայերի Քրիստոսաբանութիւնը իրար հետ համատեղելի է, եւ միութեան իրականացումը հնարաւոր՝ «միութեան մէջ բազմազանութիւն» սկզբունքով: Միութիւնը վերաբերում է դաւանանքին, բայց ոչ ծիսական եւ աւանդական արտաքին ձեւերին: Իւրաքանչիւր նուիրագործուած սովորութիւն պէտք է եկեղեցում ունենայ իր ուրոյն տեղը: Պատարագի նշանակների առնչութեամբ, նա սուրբ գրական ապացոյցների հիման վրայ պաշտպանում է անխմոր հացի եւ անապակ բաժակի սովորութիւնը, աւելացնելով ծէսի համար

անհրաժեշտ հետեւեալ սկզբունքը. «Հաստատեալ գիտեմք, եթէ ոչ այլ ինչ է հանոյ Աստուծոյ, բայց ուղղափառ հաւատքն եւ մահուր վարքն: Այլ եթէ պարզ մտօք եւ ոչ հերձուածողական ինչ կարծեօք կատարին այսոքիկ, աւանդութիւնք են ազգաց եւ ոչ առաւելութիւն կամ նուազութիւն ինչ ի հաւատս: Վասն որոյ յորժամ գլուխն՝ որ է հաւատն, միանայ եւ յօդի ի գլուխն՝ Քրիստոս, յայնժամ եւ անդամքն՝ որ են աւանդութիւնքն, ուղղին եւ կամ հանդաման միմեանց ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ» (24):

Մանուէլ կայսրը ընդունում է Ներսէսի հրաւերը: Նրա հրահանգով երկու անգամ Հոռմկլա է գալիս Թէորիանոս անունով մի գիտնական, մասնակցելու համար միութենական բանակցութիւններին: Beckը նրան գնահատում է իբրեւ «դաւանաբանութեան եւ բանավէճի մէջ խաղաղասիրութեան ոգի պահող այնպիսի մի անձնաւորութեան, որի նմանը սակաւ չէր ժԲ. դարում» (25): Սակայն ասորական աղբիւրներից տեղեկանում ենք, որ նա ազատ չէր արեւելիների նկատմամբ բիւզանդացոց իւրայատուկ մեծամտութիւնից (26):

Թէորիանոսի առաջին կեցութեան ընթացքում (1169/70) կատարում են խորհրդակցութիւններ դաւանաճի մասին եւ արծարծում վարդապետական հարցեր, որոնք Ներսէսը ամփոփում է կայսեր ուղղուած մի թղթում (27): Արդեօք պիտի ընդունուէ՞ր ծիսական հարցերում այն ազատութիւնը, որ պահանջում էր Ներսէսը:

Կաթողիկոսն իր նամակում կայսեր պարգում է, որ նա առաջի հերթին կիլիկիոյ եկեղեցու անունից է խօսում: Միութեան մասին վերջնական որոշում տալու համար պէտք է համահայկական մի ժողով գումարուի, որովհետեւ հայ ժողովրդի նակատագրի ծանր բերումով՝

«Հայրապետութեանս հալածեալ ի

հայրենին աշխարհէ եւ Աթոռոյ՝ յօտար աշխարհ տարաբերի պանդխտութեամբ, յորոց պատճառէ ոչ ունիմք մերձ գորս ըստ ժամանակիս եպիսկոպոսունք են Հայաստանեաց եւ վարդապետք, եւ առանց խորհրդակցութեան նոցա՝ անմարք է գկատարեալն տալ պատասխանի հարցմանց ձերոց, զի մի՛ փոխանակ միաբանութեան գանազան պատճառս տացուք բաժանմանց» (28):

Իսկ համահայկական այս ժողովը նա ցանկանում է այն ժամանակ հրաւիրել, երբ առաջին բանակցութիւնների արդիւնքը Կոստանդնուպոլսից հասնի Հոռմկլա: Սակայն մինչեւ Թէորիանոսի վերադարձը անցնում է երկու տարի: Պատեւազմը պատճառ է լինում ուշացման (29), իսկ Միքայէլ Գ. պատրիարքն էլ, երբ Թէորիանոսը դեռ գտնւում էր Հոռմկլայում, դարձել էր բուռն հակառակորդ լատինների եւ հայերի հետ մերձեցման (30), միւս կողմից՝ հայերի մօտ սկսուել էին Ներսէսի դէմ քաղկեդոնական բանաձեռի պատճառով կասկածներ յարուցուել իբրեւ դաւանանի: Երբ բանակցութիւնների երկրորդ շրջանն սկսւում է (որի զարգացման ճշգրիտ ընթացքը դժուար է վերարտադրել յունական, հայկական եւ ասորական աղբիւրներում գոյութիւն ունեցող մեծ հակասութիւնների պատճառով), յոյներն ներկայանում են միութենական այնպիսի պայմաններով, որոնք բոլորովին հեռու էին՝ «միութիւն բազմազանութեան մէջ» սկզբունքից: Միութեան հեռանկարով Ներսէսի սահմանած վարդապետական բանաձեւը յոյների կողմից անբաւարար նկատուելով մերժում էր: Նրանք հայերից պահանջում էին ընդունելու վարդապետական այնպիսի բացատրութիւններ, որոնց սովոր էին յոյները. ընդունել Քաղկեդոնն, ինչպէս յոյները. ընդունել ժողովները, կայսրին նաեւ դրան յաջորդող ժողովները, կայսրին է վերապահում Հայոց կաթողիկոսի

նշանակումը, եւ ամենից վատը՝ ստիպում է կիրառելու քիւզանդական եկեղեցու ծիսական սովորութիւնները իբրեւ գին այս միութեան (31): Որպէս զի բանակցութիւններն չընդհատուեն, Ներսէսը մի կերպ համաձայնում է առաջարկուած պայմանների հետ, սակայն ոչ շատ անց՝ վախճանում է:

Նրան յաջորդած Գրիգոր Դ-ը բանակցութիւնները հասցնում է այնտեղ, որ յոյները գիշում են հայերի նկատմամբ ծիսական նոյնութեան պարտադրանքը, եւ նա 1179ին կարողանում է Հռոմկայում գումարել միութեանական մի ժողով: Բայց երբ հայ պատգամաւորները մայրաքաղաք են հասնում կայսեր տեղեկացնելու ժողովի արդիւնքները, Մանուէլը մահացել էր: Նրա մահով վերջ է գտնում Կոմենենների վերագարքօճի շրջանը: Գահակալական ներքին կռիւները, պատերազմներն ու ոչ երկրացիների նկատմամբ քիւզանդացիների կոյր ատելութիւնը՝ հայերին նոր ողբերգութիւնների է առաջնորդում: Բիւզանդիան այլեւս զբաղւում էր ներքին հարցերով, եւ ընդհանրապէս ժամանակ չէր մնում հետաքրքրուելու միութեանական բանակցութիւնների արդիւնքներով:

Նմանապէս արեւելեան Հայաստանի եկեղեցականութիւնը ոգեւորուած չէր միութեամբ: Այդտեղ խօսք են վերցնում բարձրաստիճան եկեղեցականներ, որոնք ընդհանրապէս հեռու էին մնացել միութեանական բանակցութիւններից: Նրանք անելի հակուած էին պահպանելու հայկական աւանդական կեցութեամբ, քան բաժանելու Ներսէս կաթողիկոսի միութեանական գաղափարները, եւ որովհետեւ նրանք ապրում էին մահմեդական տիրապետութեան տակ, նաեւ չէին ողջունում արեւմուտքի հետ քաղաքական մերձեցումը: Ազգային-եկեղեցական ժողով գումարելով նրանք Հայրապետական Աթոռը տեղափոխում են Էջմիածին:

Ներսէսի բաժանման վերաբերեալ վախճանաբար իրականանում է, չնայած, որ յոյների հետ կայացած եկեղեցական միութեան որոշումը բոլորովին չէր գործադրուել:

Ներսէս Շնորհալին եւ Միքայէլ Ասորին փորձում են նաեւ խաղաղութիւն հաստատել հայերի եւ ասորիների միջեւ: Իր երկու այցելութիւնների առիթով էլ Թէրիաւոսը Հռոմկայում նաեւ հանդիպում է ունենում ասորի պատգամաւորների հետ, սակայն բանակցութիւններն մնում են ապարդիւն: Այն մօտեցումը, որ Ներսէսին յաջողուել էր ստեղծելու ասորիների հետ, Գրիգոր Դ-ի ժամանակ կորսւում է: Հայերը քաղաքական որոշակի ազդեցութիւն ունէին ասորիների վրայ, որովհետեւ թուով ոչ սակաւ ասորիներ ապրում էին ուղղակի Կիլիկիայում: Հայերը միջամտում են ասորիների եկեղեցական ներքին հարցերին եւ օժանդակում Միքայէլ պատրիարքի հակառակորդին, որովհետեւ նա հայերին անելի էր ենթարկւում քան Միքայէլը: Այսպիսով, նրանք ոտնակոխ են անում ծլարձակող վատախօսեան այն սաղմը, որն անում էր այս երկու հնաւուրց ժողովուրդների միջեւ:

Յոյներից լուծած, ասորիների հետ նորից խոռված, նոյնիսկ բուն Հայրենիքում ապրող հայերից բաժանուած, եւ շրջապատուած՝ թշնամի ազգերով, Կիլիկիան այլեւս չէր կարող իր սեպական ուժերով գոյատեւել: Մարոնիտների նման, ԺԳ. դարի վերջում Կիլիկիոյ Հայ եկեղեցին եւս միանում է լատինների հետ: Սակայն վերջիններիս համար ԺԳ. դարի վերջում միութիւն բազմազանութեան մէջ եւ հաւասարութիւն մեծի եւ փոքրի միջեւ, ինչպէս Ներսէսն էր պահանջել, անբեւակայելի մի իրականութիւն էր:

Երբ 1204 թուականին խաչակիրներն Կոստանդնուպոլիսը բիրտ կերպով կործանում են, հաշտութեան ոգին բոլորովին

խեղդում է: Այդ դեպքից քիչ անց, երբ իննուկենդիոս Գ. պապը կոստանդնուպոլսյ լատին կայսեր գրում է՝ «*Translatio imperio, necessarium ut ritus sacerdotii transferatur*», սկիզբ է առնում մի ժամանակաշրջան, որի ընթացքում լատիններն ձգտում են բոլոր միջոցներով լատինականացնել արեւելի եկեղեցիները: Այն, որ մենք «Ժ. դարի միութենական շարժում» ենք անուանում, 1204 թուականը վերապրել չկարողացաւ:*

* Յողուածիս հեղինակը Ուսուցչապետն է Վիեննայի Պետ. Համալսարանի Արեւելեան Եկեղեցագիտութեան եւ Հայրաբանական Ամպիոնի: Յողուածը գերմաներէն քննարկից թարգմանեց՝ Աբել արեղայ:

1. Հմմտ. G. Ostrogorsky, *Geschichte Des Byzantinischen Staates*, Munchen, 1963, s. 293-325.

2. Հմմտ. Erwand Ter-Minassiantz, *Die armenische Kirche in ihren, Beziehungen zu den szrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts*, Leipzig, 1904

3. Հմմտ. W. De Vries. *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg, 1963, S. 25. Կղեմես Գ-ի հակաթոռութեան պատճառով, Ուրբանոս պապը ի վիճակի չէր ընդունելու Ալեքսիոս Ա. կայսեր հրաւերը:

4. Անտիոքը Խաչակիրների կողմից գրաւուելուց յետոյ, Անտիոքի ժովհաննէ Օֆայտէ պատրիարքը, որին որոշ ժամանակ ենթարկուել էին տեղի լատին եկեղեցականները, հակադրուելով իշխանին, առիպուած է լինում փախչելու, հրաժարուել է Աթոռից եւ մեկուսանում մի վանքում: Այն, որ յայն աստուածաբանները ինչպիսի մեծ նշանակութիւն էին տալիս խմորեալ հացի խնդրին, կարելի է եզրակացնել մեր թողած գրութիւններից: Այս մասին *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich* (Munchen 1959, S. 613) խորագիրը կրող գործում, Hans-Georg Beckը գրում է. «Շուրջ 1112ին, երբ լատինների դէմ հակառակութիւնը նորից է բոթոբուում, մա մասակի ձեւով խմորեալ հացի վերաբերեալ գրում է մի աշխատութիւն: Նա այս հարցում տեսնում է լատինների դէմ եղած հակառակութեան ամենակարեւոր կէտը: Beckը այսպէս է գնահատում նրան «Քիւզանդական պատրիարքների պատմութեան

մէջ Յովհաննէսն, ըստ երեւոյթին, ամենագնիւ դէմքերից մէկն է»: Panoparia-ում, որը Ալեքսիոս կայսեր պատուէրով խմբագրել է Euthymios Zigabenosը, ԻԳ. գլխում (ընդդէմ Հայոց: PG 130, 1173-1190) ընդարձակ տեղ է տրամադրում այն հարցերին. հէնց այս գլուխը, ըստ Պէգֆի (տես նոյնը, 614), խմբագրել է Zigabenosի կողմից:

5. Հմմտ. Ostrogorsky, անդ, 318.

6. Առանց նկատի առնելու հայկական եւ ասորական աղբիւրները եւ հիմք ունենալով միայն յունական տուեալները, Մանուէլ կայսեր միութենական ծրագրերի մասին են խօսում. Hefele-Leclercq, *Histoire des conciles*, V, 1050-1052; նմանապէս՝ Chrysostomos Papadopoulos, *Alexandrien 1951*, S. 938-941.

7. Ostrogorsky, անդ, 314.

8. H. G. Beck անդ 622.

9. Հմմտ. B. Spuler, *Die morgenlandischen Kirchen*, Leiden 1964, S. 217 ff; P. DIB, *Histoire de l'Eglise Maronite*, Beirut 1962.

10. Հմմտ. B. Spuler, անդ, 203; P. Kawerau, *Die jakobitische Kirche im Yetailer der Syrischen Renaissance*, Berlin 1955, S. 73f.

11. Հմմտ. Mansi XXI, 583; Concilium Hierosolymitanum . . . circa annum MCXLIII.

12. Sbu J. Cappelletti, *Sancti Nersis Clajensis, Armeniorum Catholici opera*, 2 հտ., Venedig 1833.

13. Cappelletti, անդ, Ա, 92-172.

14. Անդ, 173-194.

15. Հմմտ. Ընդհանրական թուղթ սրբոյն Ներսէս Շնորհալոյ, Նրուսադէմ, 1871, էջ 97; Cappelletti, 183. Աստուածաբանական առաջին ոչ պաշտօնական բանակցութիւնների առիթով, որը տեղի ունեցաւ օրթոտոքս եւ ոչ Քաղկեդոնական եկեղեցիների միջեւ Արեւու Քաղաքում (1964), Հայոց ներկայացուցիչ՝ Գարեգին Նպս. Սարգիսեանը իր բանախօսութիւնը աւարտեց վերոյիշեալ մէքերումով եւ աւելացրեց. «Եթէ այս հաստատումը հնարաւոր էր Ժ. դարում, դրանից ինչպիսի՞ եզրակացութիւն կարող ենք մենք անել»: Աստուածաբանական այս ժողովը, ինչպէս Ներսէս Շնորհալին, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան. «On the essence of the Christological dogma we found ourselves in full agreement» (Հմմտ. ժողովի փաստաթղթերը, *The Greek Orthodox Theological Review* 10, 1964/1965, 14 եւ 19).

16. P. Tekeyan, *Controverses christologiques en Arme'no-Cilice*, Rom 1939, S. 9f եւ 18.

17. J. Cappelletti, անդ, 195-204.

18. Հմմտ. Շնորհալի, մասականի, 300; Cappelletti, անդ, 195. Ներսէս Շնորհալին եկեղեցու միութեան

գաղափարը վերցնում է Նիկիս Բ 14-16 համարներից և ոչ ինչպես մեծի՝ Յուլի Ժ: 20-ին, որտեղ խօսքը առանձին-առանձին աշակերտների մասին է: Սոյնը մատնանշում է նաև այն, որ Ներսեսի համար միութիւնը ոչ միայն եկեղեցական մի միութիւն է, այլ նաև հայ ժողովրդի միութիւնը բիզանդացիների հետ, որովհետև Արեւելում եկեղեցի և ժողովուրդ հասկացութիւնները մէկ են:

19. P. Tekeyan, անդ, էջ 19, ապացուցում է պատմական աղբիւրներով:

20. Միքայէլ Ասորի, հանրածանօթ աստուածաբան և պատմաբան, գահակալութիւն 1166-1199. Նրա մասին տե՛ս DThC X, 1711-1219.

21. Ընդհանրական թուղթ, 117-118; Cappelletti, անդ, 202f. Կաթողիկէ և Օրթոտոքս եկեղեցիների բանակցութիւնների առիթով, Ռոդոսում կայացած Համաօրթոտոքս Բ. ժողովի որոշումը առաջարկում է «միևնոյն պայմանները», ի գիրս՝ Her der korespondenz 18 (1964) 338:

22. Ընդհանրական թուղթ, 118; Cappelletti, անդ, 203. այս մասին տե՛ս Յովհաննէս ԻԳ. պապի խօսքերը, Վատիկանի Բ. ժողովի բացման առիթով. «Վատիկանեան երկրորդ ժողովի սկզբում աւելի քան երբեք յստակ է, որ Տիրոջ հշմարտութիւնը յաւիտեանական է: Մենք նկատում ենք, թէ ինչպէս

ժամանակի ընթացքում մարդկանց անորոշ կարծիքները իրար են յաջորդում, և նրանց սխալները կուտակւում են ինչպէս մահախնդն արշալոյսի, բայց այն շուտով անհետանում է, երբ արեգակն է ծագում: Եկեղեցին բոլոր ժամանակների ընթացքում դիմադրել է այդ սխալներին, դատապարտել է դրանք, նոյնիսկ երբեմն ամենախիստ ձեռով: Բայց այսօր Քրիստոսի հարսը կամենում է իբրեւ դարման՝ ողորմածութեան ոգին, քան բռնի միջոցներ կիրառել: Նա հաւատում է, որ ժամանակի հրամայական պահանջից մղուած հարկ է մարդկանց եկեղեցու վարդապետութեան ոյժին ընդարձակ բացատրութիւններով հաղորդակից դարձնել՝ քան դատապարտել (Her der korespondenz 17 {1962/63} 87).

23. Cappelletti, անդ, 202-230.

24. Ընդհանրական թուղթ, 132-133; Cappelletti, անդ, 218f.

25. H.-G. Beck, անդ, 628.

26. Հմմտ. Ter-Minassiantz, անդ, 125-128; P. Tekeyan, անդ, 30f.

27. Cappelletti, անդ, 231-238.

28. Ընդհանրական թուղթ, 147; Cappelletti, 232f.

29. Tekeyan, անդ, 26f.

30. Տե՛ս H.-G. Beck, անդ, 627.

31. Տե՛ս P. Tekeyan, անդ, 29.

ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՆՇԱՆԵԱՆԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ 1917 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1ԷՑ

Դեկտ. 13 Դշ.- Քանի օրերէ ի վեր շարունակուող սաստիկ քամիին ու տեղատարափ անձրեւները արգելի եղած կը թուին գինուորական գործողութեանց. այսօր երբ օդը քիչ մը պարզուեցաւ, Քնդանօթի ձայներ լսեցինք: Ծննդեան առթիւ շնորհաւորական այցելութիւններ տուինք լատինաց պատրիարքարանը, Ֆրանչիսկեաններու. յոյն և գերման կաթողիկէներու վանքերը:

Դեկտ. 14 Եշ.- Գիշերուան ժամը 5-էն մինչեւ յաջորդ կէս գիշերը արեւելակողմէն անընդհատ Քնդանօթա-ձգութիւն, միթրայեօգի ու հրացանի գոր-

ծողութիւններ: Լսեցինք թէ թուրքերը 11,000 ուժով յառաջացել ու չորս անգամ յարձակում գործել են, բայց ամէն անգամ ետ մղուել են մեծ կորուստներով: Մօտ 599 գերի բերուել են, ուրը Քնդանօթ գրաւուել է ու մեծ թիւով մեռեալներ կան, կ'ըսուի:

Դեկտ. 15 Ուր.- Մինչեւ երեկոյ Քնդանօթի ու միթրայեօգի ձայները տեսցին արեւելեան կողմէն:

Դեկտ. 16 Ծր.- Թնդանօթի ձայները հեռուններէն կը լսուէին, որով յայտնի էր՝ թէ թուրքերը ետ մղուած էին արեւելեան ու հիւսիսային կողմէն: Ռամալլան երէկ